

Яблонська О. В.

Фольклор як джерело етнопсихології: О. Бодянський про специфіку української словесності

У статті проаналізовано роль фольклору як джерела етнопсихологічних спостережень на матеріалі досліджень О. Бодянського, зокрема розглянута магістерська дисертація «О народной поэзии славянских племен» (1837) у світлі здобутків фольклористичного преромантизму та романтичної естетики.

Ключові слова: фольклор, етнопсихологія, фольклористичний преромантизм, романтизм.

Яблонская О. В. Фольклор как источник этнопсихологии: О. Бодянский о специфике украинской словесности

В статье проанализирована роль фольклора как источника этнопсихологических наблюдений на материале исследований О. Бодянского, в частности рассмотрена магистерская диссертация «О народной поэзии славянских племен» (1837) в свете достижений фольклористического преромантизма и романтической эстетики.

Ключевые слова: фольклор, этнопсихология, фольклористический преромантизм, романтизм.

Yablonska O. V. Folklore as the source of ethno-psychology: O. Bodiansky about the specifics of the Ukrainian literacy

The author analyses the role of folklore as a source of ethno-psychological observations made on the basis of O. Bodiansky research materials, specifically the masters diploma paper “On the peoples poetry of the Slavic tribes” (1837), with regards to the achievements of folkloristic pre-romanticism and romantic esthetics.

Key words: folklore, ethno-psychology, folkloristic pre-romanticism, romanticism.

Дошукуючись глибинних основ літературного процесу, дослідники звертаються до ментальних та культурологічних характеристик. Етнопсихологія як «наука про психічні властивості народу, його менталітет, поведінку, національний характер» [6, 1, 357] послуговується скарбами народної словесності, адже дух народу чи не найперше знайшов своє усвідомлене вираження у фольклорі. Традиційно історію української етнопсихології пов'язують із працями М. Костомарова, В. Антоновича, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, Б. Грінченка, Ф. Вовка,

М. Грушевського, Д. Яворницького. Саме доба романтизму, яка утвердила самобутність української нації та української людини, привернула увагу історика, фольклориста та літератора М. Костомарова до типологічних ознак українців і росіян, їхніх історично сформованих відмінностей. Його студія “Две русские народности” (1861) побудована також і на зіставленні української та російської усної народної творчості. Автор вже мав досвід створення таких фундаментальних досліджень, як «Славянская мифология» (1846), «Книги буття українського народу» (кінець 1845–1846), яку В. Янів охарактеризував як «ідеал українського суспільного життя» [14, 16]. В українському просторі авторитетними були здобутки фольклористичного преромантизму: “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819) М. Цертелева, “Малороссийские песни” (1827), “Украинские народные песни” (1834), М. Максимовича та ін. У Галичині були видані “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego” (1833) Вацлава з Олеська (В. Залеського), двотомний збірник “Pieśni ludu ruskiego w Galicyi” (1839–1840) Ж. Паулі; Й. Лозинський упорядкував польською транскрипцією збірник “Ruskoje wesile” (1835).

Перші покоління українських романтиків були об’єднані фольклорно-етнографічними зацікавленнями, що згодом стало основою ідеї перетворити націю етнографічну на націю політичну.

У підготовлених виданнях першого покоління Харківської школи романтиків («Украинский альманах» (1831), шість випусків «Запорожской старины» (1833–1838)) представлено їхні фольклористичні зацікавлення. І хоча поряд із автентичними народнопісенними матеріалами на сторінках альманаху були й зумисні фальсифікати (що, зрештою, характерно й для інших літератур доби романтизму: згадаємо «Краледвірський рукопис» та «Зеленогірський рукопис» В. Ганки та Й. Лінде), все-таки укладачі відкрили невичерпне джерело для творчості, своєрідний скарб «національного духу». А. Шамрай наголошував, що «ці тексти стали за матеріал, з якого виходили поети обдаровані, творячи не тільки форми, але й новий зміст» [12, 73–74].

Серед матеріалів альманаху, підготовленого «Руською трійцею», «Русалки Дністрової» (1837) – народнописенні записи та переклади із сербського фольклору діячів «Руської трійці», рецензія на «Руське весілля» Й. Лозинського. «Найбільшою обманою, ба неспрошеним грѣхом в сѣм дѣлѣ є, – наголошує М. Шашкевич у зазначеній рецензії, – що писатель відвергши Азбуку питому рускую, приняў букви ляцькіѣ, котрі цѣло не пристають к нашому языкови. Чи годит-ся безчестити святиню? чи годит-ся потручати ногою сивенького старця, що ся нами від молодости нашої опѣкувау, заступаў від бури, хорониў перед жегущим огнем, придержуваў душу в тлѣннѣм тѣлѣ? Чи годит-ся відвергати Азбуку святого Кирилла любомудрця високоумного, многоученного, що ся так добре вдивиў в язык славянскій...?» [8, 131–132]. Галицький будитель твердить про неприйнятність застосування латинського алфавіту до українського письма, як про це вже писав у полемічній брошурі «Abecadło – uwagi nad rozprawą «O wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» (Перемишль, 1836), виступаючи проти проекту того ж Й. Лозинського. Мовна проблема, так актуальна для недержавних українців, у Галичині знайде продовження в багаторічній азбучній війні. Як писав Я. Головацький у спогадах, «Прийми галичани в 1830-х роках польське абєцадло – пропала би руська індивідуальна народність» [3, 82].

І. Вагилевич у “Передговорі к народним руським пісням” сформував романтичну концепцію руського народу, окресливши етнічну самобутність наддністрянських українців.

Про значення альманаху влучно висловився В. Лев у статті «Від «Русалки Дністрової» до весни народів»: «Невелика розмірно збірка чисто народного змісту, написана народною мовою, з загальноукраїнською основою, з західними говірковими особливостями і фонетичним правописом, виконала своє завдання, хоч розійшлася спершу тільки в 200 примірниках та не була спопуляризована. Одначе живе народне слово таки дісталось до літератури і поклало сильні основи під відродження національної літератури

в Галичині. Українська народна мова залунала не тільки в літературі, але і в приватному вжитку нашої інтелігенції, а також і в проповідях. Від тоді поступав розвиток укр. письменства та національної думки вправді повільним, але певним і рішучим кроком та розгорівся сильним та негасимим полум'ям щойно в 1848 р.» [13, 136].

Згодом зреалізованими стануть видання «Галицьких приповідок і загадок» Г. Ількевича (Відень, 1841), які підготував до друку Я. Головацький, а також два випуски альманаху «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846, 1847).

Отже, подвижницька праця з вивчення історії народу, збирання старовинних документів, дослідження усної народної поезії сформує основу для творчого розвитку романтизму, ставши не тільки джерелом тем, мотивів та сюжетів, а й доброю школою формування національної свідомості.

Однак актуально звучали застереження Амвросія Могили, його занепокоєння безперспективністю стану української мови, висловлені в передмові «Заметки относительно южнорусского языка» до збірки «Думки і пісні і ще дещо» (Харків, 1839). Поет наголосив, що саме народна пісня покликана донести українську мову до наступних поколінь. Закликаючи своїх сучасників зберегти скарби рідної словесності, А. Метлинський простежив ряд сутнісних рис української мови. Щоб переконатися у високій потенційності мови поет закликає звернутися до фольклору: «Прочтите песни южнорусса, если хотите знать, что язык его способен к выражению нежнейших душевных движений в самых нежных оттенках их; прочтите думы южнорусса, если хотите знать, что язык его может живописать и величественные явления естества, и народные волнения и свары, может намекать на неисповедимость божиих путей в событиях, может выражать и раздирающий нам сердце хохот отчаяния» [10, 185].

Через десятиліття у галицькому краї, оновленому революційними подіями Весни народів, М. Устиянович, виголошуючи «Промову на «Соборі учених руських» у Львові 19 (31) жовтня 1849», указав на чесноти українців:

«Правий серцем і усти, доволен своїми, незнужден в праці, скорий в милості, повільний в месті, мужественний в борбі, мирний в покою, твердий в додержанні повзятого заміру, вірний в дохованю отечеських преданій, вірний церкві, незломлен свому владителю, становить він найчеснійший тип достойного слов'янщини сина і образ тихого, безм'ятежного, боголюбивого обивателя краю» [7, 414].

Одним із перших простежив особливості народності та самобутності народної поезії як вираження ментальності українського народу М. Максимович у передмові до видання “Малороссийские песни” (1827). Дослідник «змалював картину ментальності українця неодноманітну, спостеріг у психіці його енергію, яка зумовила відповідний характер такої експресивної нашої народної творчості» [2, 26–27]. Специфіку вираження національного в українській народній пісні фольклорист характеризує, порівнюючи з російськими народними піснями. «В русских песнях выражается дух, покорный своей судьбе и готово повинующийся ее велениям. Русский не привык брать деятельное участие в переворотах жизни, потому он сдружился с природою и любит живописать ее, часто прикрашивая; ибо здесь только может свободно излиться его душа. Он не ищет выразить в себе обстоятельства жизни действительной; но напротив желает как бы отделиться от всего существующего и, закрыв ухо рукою, хочет, кажется, потеряться в звуке. Посему Русские песни отличаются глубокой унылостью, отчаянным забвением, каким-то раздольем и плавною протяженностью. В малороссийских меньше такой роскоши и протяженности; они, будучи выражением борьбы духа с судьбою, отличаются порывами страсти, сжатою твердостью и силою чувства, а равно и естественностию выражения. В них видим не забывчивость и не унылость, но более досаду и тоску; в них больше действия. Сие-то действие отпечаталось и в последующих песнях драматическою формою, и князь Цертелев справедливо замечает, что в русских превосходнее описательная поэзия, что в них встречаем рассказ сочинителя, между тем, как в песнях

малороссийских находим драматическое изложение предмета. Сила их много зависит от лаконизма самого их языка» [4, 114].

Згодом О. Бодянський розвинув ці положення 1835 р. в рецензії на збірник, який видав Я. Коллар у двох частинах «Narodní zpiewanky čili písně světské slowakuw w Uhrach» (Буда, 1834–1835), а також у магістерській дисертації «О народной поэзии славянских племен» (1837).

У дисертації О. Бодянський наголосив на самобутності кожного народу як вираження його незалежності: «Въ наше время всеобщаго стремленія къ самобытности и самостоятельности, всѣ почти народы, особливо Европейцы, хотятъ жить жизнью, въ полномъ смыслѣ имъ принадлежащую, вытекающею изъ совокупности всѣхъ стихій челоуческаго бытія, коими навсегда устанавливается физиономія народа, рѣзко и мѣтко отличающая его отъ его сосѣдей и прочихъ народовъ; короче, хотятъ быть независимыми, истинно народными» [1, 3]. Розмірковуючи про самобутність народу, дослідник простежує органічне вираження етнопсихологічних аспектів у фольклорі. «...любовь къ своему, родному... есть настоящей ключъ къ истинному просвѣщенію, вѣрному самоусовершенствованію, источникъ жизни живой, плодоносной, самостоятельной, своеобразной, своевременной, своестихійной, всесторонней, полной, вѣчноююной. Вотъ въ чемъ заключается прочная самобытность народовъ!

При такомъ повсемѣстномъ стремленіи къ народности, и Словесность, какъ выраженіе общества, спѣшитъ оправдать свое назначеніе, быть вѣрнымъ и правдивымъ зеркаломъ жизни народовъ, направляясь какъ можно ближе къ стихіямъ, условливающимъ бытіе ихъ, и всѣми мѣрами отражая въ себѣ духъ народный въ чистѣйшемъ, безпримѣсномъ видѣ. Жизнь народа имѣетъ свою особенную физиономію, слагающуюся изъ его физическихъ и душевныхъ свойствъ. Когда народъ развиваетъ въ своемъ существованіи свою личность, свою особенность, онъ живетъ самобытно, своеобразно, народно, выражаетъ

своимъ бытіємъ идею, якую предопредѣлено ему вѣчнымъ Промысломъ осуществить своєю жизнію. Эта-то идея, проявленіе всей своеобразной жизни народа, установливаемая его религіей, философійю, нравами, обычаями, исторіей, мѣстностью страны и ея свойствами, вѣрованіемъ, языкомъ, безчисленными житейскими условіями, и. п., ни въ чемъ такъ ярко, сильно, чисто, прочно и совершенно не выражается, какъ въ Словесности» [1, 7–8].

Усна народна творчість «есть выраженіе духа человеческого во всѣхъ его проявленіяхъ, не просто вымысль безъ всякаго отношенія къ дѣйствительному міру, сухое, голое отвлеченіе, не рабское изображеніе дѣйствительности; напротивъ она есть строжайшее сочетаніе идеальнаго съ дѣйствительнымъ, вѣрнѣйшее осуществленіе идеи изящнаго въ прекраснѣйшей, приличнѣйшей ей формѣ, такъ сказать ея очувствленіе; она – творчество по глубокому уразумѣнію силы внутренняго съ внѣшнимъ его образомъ, творчество по идеаламъ, отъ вѣка существующимъ, присущимъ всѣмъ временамъ и народамъ, гармоническое соединеніе духа и матеріи. Она истинное изображеніе жизни въ ея дѣйствительности, жизни, коей всякое бѣненіе уловлено, схвачено внутренній, настоящей смыслъ каждой ея части, проявлено въ формахъ, вполне ея выражающихъ, безъ педантизма, мѣлкой точности въ частностяхъ, легко добавляемыхъ при полной передачѣ главнаго, существеннаго» [1, 9].

Обґрунтувавши такі засадничі принципи, О. Бодянський проаналізував ідейно-художні особливості народної пісні слов'янських народів (чехів, морав'ян, словаків, поляків, сербів, росіян, українців) як вираження етнопсихологічних характеристик.

Зіставимо висновки про такий взаємозв'язок на прикладі специфіки ментальності й фольклору українського та російського народів.

«Прежде насъ уже было другими сказано, хоть и недоказано, что отличительный признак пѣсенъ Сѣверныхъ Руссовъ (Великороссіянъ)

составляют глубокая унылость, величайшее забвение, покорность своей судьбе, какое-то раздолье и плавная протяженность» [1, 114], – констатує О. Бодянський, маючи на увазі, очевидно, спостереження М. Максимовича. Причини, які обумовили такий характер російських народних пісень, аналізуються з огляду на обставини проживання (кліматичні особливості півночі, бідність та одноманітність природи). Окрім того, О. Бодянський підкреслює у психології росіян «страстную привязанность... кь отдѣленію себя оть всего существующаго, кь какой-то забывчивости, такь молвить, кь отвлеченію оть міра дѣйствительнаго, его неохоту выражать обстоятельства и события этого послѣдняго, оть коихъ зависить замѣчательный переломъ въ судьбѣ человека, какь члена гражданскаго общества» [1, 115]. Такі чинники обумовили відповідну характеристику російської пісенної творчості: «мрачность, суровость, уныніе Шверера навели и на пѣсни Шверныхъ Руссовъ эту унылость, томность, составляющая ихъ необходимую принадлежность» [1, 115]. Обмеженість художніх образів російської народної пісні також пояснюється геокліматичними особливостями: «Однообразіе и скудность природы, безъ горъ, утесовъ, скаль, пропастей, водопадывъ, безъ этихъ дикихъ, страшныхъ, но возвышенныхъ, мощныхъ явленій, грозно-величественныхъ, прелестныхъ въ самомъ ужасѣ, лишило ихъ поэтической картинности» [1, 115]. Отже, обставини життя сформували спосіб мислення, росіяни залишилися вірними тому, що їм послала доля в житті людства.

Зрозуміло, що така характеристика російської народної пісні, як і ментальності росіян, не знайшла прихильної оцінки в радянській фольклористиці [9, 44].

В етнопсихологічній характеристиці росіян О. Бодянський відзначає поступовість сильної громадянської позиції, консерватизм і віропідданство. Російський народ «въ гражданской дѣятельности никому не уступитъ, ни своимъ соплеменникамъ, ни другимъ народамъ, сосѣдямъ и не сосѣдямъ; только на позорище ея онъ смотритъ своими глазами, имѣетъ о ней свои

собственныя понятія, не бѣжить на рысталище ея, подобно прочимъ, опрометью, сломя голову, напротивъ, при своей умѣренности и благоразуміи, при своемъ здоровомъ смыслѣ и незаносчивости, при своемъ довольствѣ малымъ, что Богъ послалъ, и отсутствіи нахальнаго, безстыднаго тщеславія, онъ расправу чинить, рядъ рядить, судъ и правду вести предоставляетъ своимъ Придержавшимъ, своимъ Венчаннымъ главамъ, къ коимъ искони отличался онъ своей вѣрностію, преданностію, своей безпредѣльной любовію: «вѣра Володарю – заборало Руссину» [1, 116].

Географія, історія, спосіб життя і побуту росіян знайшли безпосереднє втілення у фольклорі: «В нихъ Поэзія есть чистое, вѣрное отраженіе его жизни, той самой, какою изжили его отцы въ годы прежнія, времена старобытныя, первоначальныя, какою и теперь живутъ ихъ потомки: иныхъ звуковъ и пѣсень... нельзя было ожидать и никто не вправѣ помогать. Отсюда, обыкновенное содержаніе пѣсень Великорусскихъ...» [1, 118]. Основна характеристика російських народних пісень – «это Поэзія не борьбы духа съ рокомъ, но покорности его своей судьбе» [1, 121].

Здійснивши історичний екскурс, дослідник указує, що українській народній пісні притаманні зовсім інші особливості. О. Бодянський дійшов висновку, що «пѣсни Украинскія столько выше пѣсень другихъ Славянъ, сколько Драма выше прочихъ родовъ Поэзіи, составляя собой какъ соединеніе, единство всѣхъ ихъ въ одной себѣ, такъ и послѣднюю цѣль, конечное, полное, гармоническое развитіе всякой Поэзіи, сколько дѣйствіе превосходитъ умствованіе, чувствованіе – разсказъ, описание, и т. п. Крім того, онѣ выше прочихъ и своей музыкой, напѣвомъ, голосами, языкомъ, въ высокой степени поэтическимъ и музыкальнымъ, (который, въ этомъ случаѣ, сравнивать можно только, – изъ древнихъ съ Греческимъ, изъ новыхъ съ Итальянскимъ), стихосложеніемъ, заключающимъ въ себѣ и розміръ, и тонику, и риѳму, удивительно

свободнымъ и вмѣстѣ съ тѣмъ стройнымъ, разнообразнымъ и богатымъ, своею многочисленностію и разнородностію, и т. д. Поэтому мы не думаемъ, чтобы какой-нибудь другой народъ, не исключая, даже, и остальныхъ Славянъ, могъ быть столько пѣселюбивымъ, пѣсеннымъ, какъ Южные Руссы (Украинцы, Малороссіяне): тамъ на все и во всякое время – своя пѣсня, не одна, но цѣлыя сотни. Любовь къ музыкѣ и пляскѣ неразрывно соединяется у нихъ съ любовію къ пѣнію и пѣснямъ, идутъ обруку...» [1, 136–137]. О. Бодянський образно характеризує українську народну пісню як «дневникъ Малороссіянина, въ который онъ вноситъ все, что ни мыслить, ни чувствуетъ, ни дѣлаетъ» [1, 137].

Зіставляючи особливості поезики української та російської народної пісні, О. Бодянський зауважив: «образы, уподобленія, сравненія, и т. д., въ пѣсняхъ Южно-Русскихъ отличаются всею безыскусственностію, непринужденностію, всею ненатянутостію, самобытностію, природнымъ изяществомъ и поразительной точностію, между тѣмъ какъ въ пѣсныхъ Сѣверо-Русскихъ видно, по замѣчанію Максимовича «больше искусственности, нѣкоторого рода произволь, желаніе прикрасъ...» (Своего часу І.Франко наголошував: «До характеристики діяльності Бодянського в молодих літах треба сказати, що на розвій його гарячого українського патріотизму мала вплив Максимовичева збірка укр[аїнських] пісень, видана 1827 р.» [11, 443]) Сравненія послѣднихъ – безпрерывно отрицательныя; напротив того сравненія первыхъ вездѣ, исключая развѣ кой-какія Думы и Историческія пѣсни, постоянно – положительныя. Отъ этой-то любви къ положительному, нѣкоторымъ образомъ, происходитъ положительность даже въ самомъ выраженіи единичныхъ предметовъ, взятыхъ изъ внѣшняго (иногда и внутренняго) міра, и замѣняющихъ собой цѣлое, родъ ихъ, для означенія какого-нибудь обстоятельства, мѣста, времени, бывшихъ свидѣтелями того или другаго случая, той или другой были» [1, 137–138]. Дослідник не

забуває підкреслити свою неупередженість і прагнення об'єктивності, звертаючись до висновків В. Ганки про слов'янський фольклор.

Усна народна творчість як вираження етнопсихологічних характеристик згодом набуде ще виразнішого обґрунтування в М. Костомарова. «Литература – есть душа народной жизни, – есть самосознание народности, – пише науковець у роботі “Две русские народности”. – Без литературы последняя – только страдательное явление, и потому чем богаче, чем удовлетворительнее у народа литература, тем прочнее его народность, тем более ручательств, что он упорнее охранит себя против враждебных обстоятельств исторической жизни, тем самая сущность народности является осязательнее, яснее» [5, 15]. Пояснюючи сутність народності, М. Костомаров подає, по суті, визначення ментальності: «Духовный состав, степень чувства, его приемы или склад ума, направление воли, взгляд на жизнь духовную и общественную, все, что образует нрав и характер народа, – это сокровенные, внутренние причины, его особенности, сообщающие дыхание жизни и целостности его телу» [5, 15].

Отже, фольклористичний преромантизм та романтична естетика (зокрема категорія народності) сформували основу етнопсихологічних спостережень. М. Максимович, О. Бодянський, М. Костомаров простежили, що усна народна творчість є вираженням духовно-емоційного та соціального комплексу народу, його індивідуальності.

1. Бодянський О. О народной поэзии славянскихъ племенъ. Разсужденіе на степень Магистра Философскаго Факультета перваго Отдѣленія, кандидата Московскаго университета, Іосифа Бодянскаго / Осип Максимович Бодянський. – М.: Въ типографіи Николая Степанова, 1837. – 154 с.

2. Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці / Вступне слово В. Івашків; відповідальний редактор

І. Денисюк; редактор Я. Прихода / Ярослав Іванович Гарасим. – Львів: Львівський державний університет ім. Івана Франка, 1999. – 144 с.

3. Цит. за: Гоян Я. Портрет: Літ. портрет Маркіяна Шашкевича / Ярема Гоян. – К.: Веселка, 2007. – 126 с.

4. Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія: У 3 кн. – Кн. 1. Навчальний посібник / Упоряд. П.М. Федченко, М.М. Павлюк, Т.В. Бовсунівська; за ред. П.М. Федченка. – К.: Либідь, 1996. – 415 с.

5. Костомаров Н. И. Две русские народности / Обработка текста и редактирование кандидата филологических наук А. П. Ковалевой; автор предисловия кандидат филологических наук В. А. Дорошенко / Николай Иванович Костомаров. – К.; Х.: Майдан, 1991. – 72 с.

6. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007.

7. Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. / Упорядкування, підготовка текстів, біографічні довідки і примітки доктора філологічних наук І. І. Пільгука та М. Г. Чернописького; вступна стаття І. І. Пільгука.– К.: Дніпро, 1965. – 652 с.

8. Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.) / Вступна стаття О. І. Білецького.– К.: Дніпро, 1972.– 135 с.

9. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських / Упорядкування та примітки А. Ю. Ясенчук; загальна і текстологічна редакція та вступна стаття О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1978. – 328 с.

10. Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. / Упорядкування, підготовка текстів, біографічні довідки і примітки кандидата філологічних наук Б. А. Деркача та доктора філологічних наук С. А. Крижанівського; вступна стаття І. Айзенштока.– К.: Дніпро, 1968. – 635 с.

11. Франко І. Осип Бодянський / І. Франко // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 34. Літературно-критичні праці (1902–1905). – К.: Наук. думка, 1981. – С. 438–445.

12. Шамрай А. «Запорожская Старина» І. Срезневського, як історико-літературний факт / Агапій Шамрай // Харківська школа романтиків: У 3 т.– Т. 1.– С. 51–74.

13. Цит. за: Шах С. О. Маркіян Шашкевич та галицьке відродження. Ювілейне видання у 150-ліття народин поета / Степан Шах.– Париж; Мюнхен, 1961.– 229 с.

14. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Матеріали упорядкував і підготував до друку д-р Микола Шафовал / Володимир Йосифович Янів. – Мюнхен, 1993. – 217 с., XIII с.